

تحلیل کارکردهای ارزشی - اعتقادی ایثار در میان رویش‌های نسل انقلاب (با تکیه بر آموزه‌های قرآنی و روایات)

رضا نجفی*

چکیده

با مطالعه کارکردهای ارزشی ایثار، انسان کوتاه‌ترین مسیر تعالی روحی را بازشناسی نموده و در می‌یابد که این مسیر چه اهدافی را در مقابل او قرار می‌دهد. هر یک از این کارکردها می‌تواند علاوه بر پاسداشت دستاوردهای پیشین، در تعمیق ریشه‌های ارزشی - اعتقادی شیعه برای نسل نو نیز مؤثر باشد. پژوهش حاضر با روش کتابخانه‌ای و با هدف شناخت کارکردهای ارزشی - اعتقادی ایثار و زمینه‌های مؤثر در انتقال آنها و رویش‌های نسل انقلاب اسلامی صورت گرفته است. نتایج تحقیق نشان می‌دهد کارکردهای ارزشی - اعتقادی ایثار برای نسل جدید انقلاب، قابلیت کسب درجات عالی ربّانی و صعود معنوی را فراهم می‌سازد. ذلت‌گریزی، استقامت و پایداری، تحول‌گرایی، هدایت‌طلبی، همبستگی اجتماعی و امید به آینده از نتایج کارکردهای ایثار به شمار می‌رود که رویش‌های نو را در صیانت از دستاوردهای انقلاب و فتح قله‌های جدید پیشرفت یاری می‌رساند.

واژگان کلیدی

اعتقاد، ایثار، رویش‌های نسل انقلاب، کارکردهای ارزشی.

طرح مسئله

ایثار و شهادت، متعالی‌ترین کنش انسانی محسوب می‌شود که به صورت مکرر مورد ارزیابی و تأکید آیات و روایات قرار گرفته است. این مهم در اعتقادات شیعه از جایگاه برتری برخوردار است.

تاریخ گواهی می‌دهد که از همان روزهای نخست بعثت نبی مکرم ﷺ، فداکاری مسلمانان مهم‌ترین عامل پاسداشت اسلام عزیز بوده است. از خودگذشتگی همسر پیامبر ﷺ در وقف اموال خود برای گسترش و تعمیق اسلام، نمونه‌ای است که تحقیقاً در شکوفایی آن نقش باشکوهی داشته است. (ابن هشام، ۱۴۲۲: ۱ / ۲۵۷) به علاوه در سال‌های نخست بعثت حضرت خدیجه رضی الله عنها با فرستادن نمایندگانی از طرف خود، سعی در متقاعد کردن ابوجهل داشت، تا مانع ورود مواد غذایی به شعب ابوطالب نشود؛ وقتی از کار خود نتیجه‌ای نگرفت با کمک برادرزاده‌اش، برای مسلمانان محصور در شعب، آذوقه تهیه کرد، تا ایثارگرانه حلقه تحریم را بشکند. (ر.ک: ابن هشام، ۱۴۲۲: ۱ / ۳۷۹؛ یعقوبی، بی تا: ۱ / ۲۴۷) مقاومت و ایستادگی تازه مسلمانان در برابر انواع تهدیدات، شکنجه‌ها و آزار مشرکین مکه نیز ناشی از همین فرهنگ متعالی است. (ابن هشام، ۱۴۲۲: ۱ / ۳۹۵)

ایثارگری و جان‌فشانی بزرگ‌مرد تاریخ بشریت در حمایت از اسلام و رسول خدا ﷺ همگان را به تعجب واداشته است. شکل‌گیری این جریان در اعتلای فرهنگ شیعه تأثیر فراوانی داشته است. در هنگامه هجرت پیامبر ﷺ، علی رضی الله عنه در بستر ایشان آرامید، تا دست مشرکان مکه به آن حضرت رضی الله عنه نرسد. خداوند متعال آیه‌ای بر پیامبرش نازل فرمود و جان‌نثاری، ایثار، تعهد و ایمان حضرت علی رضی الله عنه را تحسین نمود: «وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْرِي نَفْسَهُ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ، وَاللَّهُ رَئُوفٌ بِالْعِبَادِ». (بقره / ۲۰۷) مفسران باور دارند که شأن نزول آیه در بیان فضیلت و مقام آن حضرت رضی الله عنه است؛ چنان‌که طبرسی در *مجمع البیان* می‌نویسد:

این آیه در میان راه مکه و مدینه، به هنگام هجرت پیامبر ﷺ بر آن حضرت نازل گردید. (طبرسی، ۱۴۰۶: ۱ / ۵۳۵)

تفکر ایثارگری، شهادت‌طلبی و جهاد به‌خصوص پس از نهضت سیدالشهداء در میان آزادی‌خواهان جهان از جایگاه بیشتری برخوردار گردید. مسلمانان آزاده با تأسی بر سیره سومین امام معصوم رضی الله عنه در دفاع از دین، حریم الهی و ساحت انسانی از هیچ تلاشی فروگذار ننموده‌اند. نمونه‌های ایثارگرانه و شهادت‌طلبانه در قرن حاضر بر همین اساس بنا شده است. پیروزی انقلاب شکوهمند اسلامی، مقاومت مسلمانان لبنان و فلسطین و جریان بیداری اسلامی از جلوه‌های همین جریان پایدار است.

مسئله پژوهش حاضر در قالب یک سؤال اصلی ارائه شده است که در دهه‌های اخیر، ایثار با چه کارکردهایی ریشه‌های اعتقادی نسل انقلاب را تعمیق بخشیده است؟ یافتن پاسخ این سؤال اساسی به فهم جریان انقلابی‌گری و ایثارطلبی در نسل‌های مختلف کمک می‌کند. آنگاه با پردازش همین کارکردهای ارزشی در میان نسل نو، می‌توان ریشه‌های اعتقادی شیعی و گرایش‌های انقلابی‌گری را در جوانان تعمیق داده، باورهای ارزشی را در گذر زمان زنده نگه داشت. برای تبیین مسئله پیش‌رو، بررسی منابع اصیل اسلامی و آثار توصیفی و تحلیلی دانشمندان مسلمان ضروری به نظر می‌رسد.

پیشینه تحقیق

مطالعه و تحلیل موضوع حاضر، فعالیتی بین‌رشته‌ای است. دانشمندان علم اخلاق از زوایای مختلف به بررسی آن پرداخته‌اند؛ مفسران شیعه نیز در همین راستا تلاش‌های فراوانی کرده‌اند، تا از واژه ایثار و مصادیق آن رونمایی نموده، آن را برای بهره‌برداری بیشتر اعضا جامعه مبرهن سازند. خصوصاً اینکه قرآن کریم در آیات و عبارات بسیاری به این واژه اشاره کرده است. از سوی دیگر احادیث و روایات معصومین علیهم‌السلام سرشار از تعاریف و مصادیقی است که در مورد واژه ایثار وارد شده است؛ خصوصاً اینکه ایثار با عنوانی عمیق‌تر به نام شهادت گره خورده و از آن ترکیبی جاودانه ساخته است. با شکل‌گیری قیام سیدالشهداء علیه‌السلام بحث در این خصوص وارد ابعاد جدیدی شده و گسترده‌تر از قبل در فرهنگ شیعه جلوه یافته است؛ به علاوه اینکه مورخان مسلمان نیز طی قرون متمادی به پردازش موضوع ایثار و شهادت کمک فراوانی نموده‌اند. این واژه طی چهارده قرن با مظلومیت شیعه عجین شده است؛ به گونه‌ای که بیشترین اثر را در تحولات اجتماعی، سیاسی و فرهنگی از خود به جا نهاده است.

اکنون با آغاز دوره دومین چهل سالگی انقلاب اسلامی ایران، ایثار با رویکردی تحول‌ساز در بیانات رهبری به فراوانی استفاده شده و در بیانیه گام دوم انقلاب نیز منعکس شده است؛ همچنین نگارش‌ها و پردازش‌های ارزشمندی شکل گرفته است که تدابیر و رهنمودهای رهبری، نگاشته شده توسط جمعی از نویسندگان نمونه‌ای از آن است؛ همچنین می‌توان به کتاب *شاخص‌های انقلابی‌گری* نیز اشاره نمود که تلاش نموده، تا فرهنگ ایثار و شهادت را به‌عنوان پشتوانه رفتار انقلابی معرفی نماید.

مقالاتی در همین زمینه نگاشته شده است که هر یک به زاویه‌ای از موضوع ایثار پرداخته‌اند: مقاله «چالش‌های ترویج فرهنگ ایثار و شهادت در جامعه» (حیدر جانعلی‌زاده) به موضوع مذکور در قالب فرهنگی و اجتماعی نگریسته است. مقاله «تبیین ایثار به مثابه مبنا، اصل و روش تربیتی با تأکید بر مبادی سه گانه عمل» (مریم بناهان) و همچنین مقاله «واکاوی مؤلفه‌های رفتاری ایثار با رویکردی

به قرآن و حدیث» (بیبا عزیزی) و نیز مقاله «تحلیل عناصر معنایی واژه اخلاقی ایثار در قرآن کریم» به تحلیل تربیتی، رفتاری و اخلاقی موضوع پرداخته است.

مقالاتی همچون «سرمایه اجتماعی ایثار، رویکرد قرآنی» (محسن ردادی)؛ «مؤلفه‌های اساسی گفتمان ایثار و شهادت در انقلاب اسلامی» (زاهد غفاری هاشجین)؛ «تأثیر فرهنگ ایثار و شهادت بر سرمایه اجتماعی با میانجی‌گری باورهای دینی» (اسدالله کرد نائیج) و دیگر مقالاتی از این دست به تحلیل ایثار از منظر اجتماعی، تحولات سیاسی و انقلابی پرداخته‌اند.

پژوهش حاضر نیز در همین راستا انجام شده است، تا موضوع ایثار را از زاویه‌ای تازه مطالعه و تحلیل کند. در نوشتار به بررسی کارکردهای ایثار در میان جوانان به‌عنوان رویش‌های نسل انقلاب می‌پردازیم. نسلی که از یک‌سو حافظ چهار دهه ایثار و فداکاری است و از سوی دیگر، صیانت از آینده انقلاب را برعهده دارد؛ خصوصاً اینکه جریان رویش‌های انقلابی همواره در حال پویایی و حرکت جدید است.

یک. مفاهیم کلی

۱. ارزش

واژه ارزش معادل (Value) در اصطلاح به معنای باورهای پایداری است که فرد با تکیه بر آن یک شیوه رفتاری را بر دیگر شیوه‌های رفتاری ترجیح می‌دهد (رفیع‌پور، ۱۳۷۸: ۱۱۱) نقطه مقابل آن ضد ارزش به معنای تلقی بد افراد از باورهاست؛ همچنین ارزش آن چیزی است که از نظر فرهنگی و اجتماعی، مطلوب تلقی می‌شود. ارزش‌ها بر رفتار افراد اثر می‌گذارند و به‌عنوان معیاری برای ارزیابی عملکرد سایرین مورد استفاده قرار می‌گیرند. (همان)

از این رو ارزش‌ها نه تنها در شکل‌گیری رفتار اعضای جامعه نقش اساسی دارند؛ بلکه در سازماندهی مناسبات، تحولات و هنجارهای اجتماعی نیز مؤثرند. برای مثال، جامعه‌ای که ارزش زیادی برای ازدواج قائل است، بی‌تردید روابط نامشروع را محکوم و مجازات می‌کند. بنابراین ارزش‌ها نمایان‌گر باورهایی است که از نظر فردی یا اجتماعی، مطلوب شمرده می‌شوند و اعضا جامعه برای گفتگو درباره خوبی‌ها، برتری‌ها و کمال به آنها رجوع کرده و از آنها سخن می‌گویند. (نجفی، ۱۳۹۸: ۴۰)

از جهت دیگر ارزش‌های جامعه، حافظ هنجارهای اجتماعی هستند و به ناهنجارهای رفتاری اجازه خودنمایی نمی‌دهند. ارزش‌های اجتماعی (Social Values) به‌عنوان تعیین‌کننده محتوای هنجاری‌های جامعه انسانی نقش مؤثر و تعیین‌کننده‌ای در شکل‌گیری قوانین و مقررات مدنی دارند. تداوم حیات اجتماعی هر جامعه و استمرار آن منوط به روابط افراد و گروه‌های اجتماعی و کنش‌های

متقابل آنهاست که عمدتاً برپایه ارزش‌های اجتماعی و تمایز ارزش‌ها و ضدارزش‌ها شکل می‌گیرند. باید توجه نمود که ارزش‌های دینی (Religious values) وجه‌تمایز اساسی جامعه دینی از جوامع غیردینی است؛ چراکه ارتباط انسان با خدا و غایت هستی چیزی است که جوامع غیردینی آن را نادیده گرفته‌اند. (مصباح‌یزدی، ۱۳۸۰: ۷۵)

۲. ایثار

ایثار به معنای برگزیدن؛ دیگران را بر خود مقدم داشتن و مانند آن است. (دهخدا، ذیل واژه) ایثار در اصطلاح عبارت است از بخشش به کسی در مورد چیزی که خود فرد به آن نیاز دارد. (نراقی، بی‌تا: ۲ / ۱۲۲) ایثار شامل گذشتن از جان، مال، مقام، شخصیت و مانند آن در راه خدا می‌شود. قرآن کریم از نخستین روزهای شکل‌گیری حاکمیت دینی در مدینه، ایثار را به‌عنوان یکی از برترین صفات رفتاری در جامعه اسلامی معرفی کرده است و (حشر / ۹) فضیلت ایثار در کنار تقوا و علم می‌تواند پرچم ارزش‌های انسانی را در قله‌ها برافرازد.

ایثار نقطه مقابل انحصارطلبی و خودخواهی است، هرچه خودخواهی برای جامعه انسانی زیان‌بار و برای وحدت و انسجام آن ویرانگر است؛ اما ایثار، سودمند و سازنده است. اسلام در مقابل مکاتب مادی - که فرهنگ خودخواهی و خودپرستی را تبلیغ و ترویج می‌کنند - خودخواهی را ریشه مفاسد فردی و اجتماعی می‌داند و با ترویج فرهنگ ایثار و از خودگذشتگی می‌خواهد این ریشه خطرناک را بخشکند. البته با نگاهی دقیق و عمیق درمی‌یابیم که اسلام با این اقدام، خودخواهی فطری انسان را هدایت و منافع واقعی و درازمدت او را فراهم کرده است. (نجفی، ۱۳۹۸: ۶۵)

۳. اعتقاد

تمامی انسان‌ها در نهاد خود به خداوند باور دارند. (ر.ک: زمر / ۳۸؛ زخرف / ۹؛ لقمان / ۲۵) گاهی اعتقاد بشر دچار انحراف شده و از بیراهه شرک سر درآورده است. (عنکبوت / ۶۱) اعتقاد پیروان ادیان توحیدی بر محوریت خداوند است که توسط ملائکه و با رسالت انبیای الهی ابلاغ شده است، (ابراهیم / ۴) واژه اعتقاد معادل (Belief) و به معنای باور قلبی است و (دهخدا، ذیل واژه) اعتقاد به حکم ذهنی قطعی (جازم) و یا راجح گفته می‌شود که شامل علم و ظن می‌شود؛ اما شامل موارد تشکیک‌پذیر نیست. (تهانوی، ۱۹۹۶: ۱ / ۲۳۰)

اعتقاد بر مبنای عقیده شکل می‌گیرد، عقیده از ریشه «عقد» در لغت به معنای دینی است که انسان به آن اعتقاد دارد و یا آن چیزی که انسان در دل قرار می‌دهد (فیومی، ۱۴۱۴: ۴۲۱) خداوند به اهل ایمان دستور داده است که باورشان به ضروریات دین را کامل کنند و از اعتقاداتشان مراقبت

نمایند. (نساء / ۱۳۶) در نقطه مقابل، مشرکان و ملحدان قرار دارند که دچار انحراف در پرستش شده و به جای خداوند به سایر اشیا یا مفاهیم را باور دارند؛ اما به تعبیر قرآن کریم اگر از کافران و ملحدان پرسیده شود که چه کسی آسمان‌ها و زمین را برپا نموده است؟ باز هم خواهند گفت: الله ... (ر.ک: مؤمنون / ۸۱ - ۹۰)

۴. رویش‌های نسل انقلاب

دایره‌المعارف علوم اجتماعی، نسل (Generation) را چنین تعریف کرده است:

به گروهی از افراد اطلاق می‌شود که مرحله‌ای از حیات را با یکدیگر آغاز کرده یا پایان داده باشند. (ساروخانی، ۱۳۷۵: ذیل واژه)

باید دانست که اگرچه تعریف دقیقی از اصطلاح نسل انقلاب ارائه نشده است؛ اما می‌توان نسل انقلاب را به کسانی که در شکل‌گیری، پیروزی و تداوم آن نقش دارند، اطلاق نمود. انقلاب اسلامی ایران در چهار دهه گذشته شاهد رویش‌های جدیدی بوده است، تداوم رویش‌های نسل انقلاب را می‌توانیم در تفکر و اندیشه‌های انقلابی‌گری مشاهده نماییم؛ چنان‌که رهبری در دهه فجر سال ۱۳۸۱ فرمودند: «انقلاب اسلامی پویاست و تمام نشده بلکه ادامه دارد» (بیانات، ۱۳۸۱) تکیه بر نقش‌آفرینی جوانان به‌عنوان رویش‌های نسل انقلاب، همواره در سخنان رهبری پررنگ بوده است؛ چنان‌که جوانان را رویش‌های نسل انقلاب دانسته‌اند:

یکی از این رویش‌ها، خود شما جوان‌ها هستید، شما که دوران جنگ را ندیدید، شما که امام را ندیدید، شما که در عرصه‌های جنگ نبودید، اما امروز سرتاسر کشور اسلامی و انقلابی ما از روحیه ایستادگی و ثبات و افتخار و احساس عزت، لبریز است. (بیانات، ۱۳۹۱)

بنابراین، مقام معظم رهبری طی بیاناتی در توصیه به نوجوانان و جوانان فرمودند:

جوان‌ها خودشان را باید آماده کنند؛ این نوجوان‌هایی که به سمت جوانی می‌روند. باید خودشان را آماده کنند؛ تفکرات انقلابی، انگیزه‌های انقلابی، بصیرت انقلابی، اقدام انقلابی، جزو سرفصل‌هایی است که جوان‌های ما باید به یاد داشته باشند. (بیانات، ۱۳۹۶)

تقابل رویش‌های انقلابی در برابر ریزش‌ها از مهم‌ترین حوادثی است که در انقلاب اسلامی ایران

به وضوح قابل مشاهده است؛ چنان‌که رهبری فرمودند:

یکی از نقاط قوت و مثبت ما همین است که این ارزش‌ها به نسل‌های دوم و سوم منتقل شد، البته ریزش داشته‌ایم، توبه‌کار از انقلاب و پشیمان از انقلاب داشته‌ایم، اما رویش‌های ما بیشتر از ریزش‌های ما بوده است. نیروهای فرسوده ریزش پیدا کردند، اما نیروهای جوان و باطراوت بالا آمدند و رویش پیدا کردند. (بیانات، ۱۳۹۰)

دو. کارکردهای ارزشی - اعتقادی ایثار

۱. کارکرد عزت‌آفرینی

آموزه‌های اسلامی با تکیه بر ارزش‌های فطری انسان به تشویق مخاطب پرداخته، فرهنگ آزادی‌خواهی و حق‌طلبی را در او زنده می‌کند. سیره معصومین علیهم‌السلام نیز بر همین اساس بنا شده است، تا ارزش‌های عزت‌بخش زنده بماند، در ادامه به نمونه‌هایی از عزت‌آفرینی ایثار در منابع دینی اشاره می‌نماییم:

۱. امیرالمؤمنین علیه‌السلام با خطاب قرار دادن اصحاب خود تلاش می‌کند، تا آنان را در برابر ظلم و

دین‌ستیزی به جهاد وادارد. حضرت علیه‌السلام مرگ با عزت را بر زندگی ذلت‌بخش ترجیح داده است:

برای یاری دادن و جهاد در راه حق خود منتظر چه هستید؟! مرگ بهتر از آن است که در این دنیا

تن به خواری در برابر ناحق دهی. (محمدی ری‌شهری، ۱۳۹۳: ۶ / ۲۸۸)

کلام حضرت علیه‌السلام را در دو بخش می‌توان تحلیل نمود:

- امام علیه‌السلام با توبیخ مخاطبان خود از آنان می‌خواهد، تا به مسئله‌ای مهم و حیاتی بیندیشند که آیا

مرگ در راه آزادی‌طلبی و کرامت انسانی بهتر است، یا تن دادن به خواری و ذلت در برابر ظالم؟

حضرت علیه‌السلام بدین‌وسیله، مسلمانان را به جهاد و حق‌طلبی تشویق و تحریک می‌نماید. ذلت‌گریزی و

مقاومت در برابر کسانی که به هر شکل به مسلمانان تعرض نموده‌اند، مهم‌ترین پیام کلام

امیرالمؤمنین علیه‌السلام است.

- از سوی دیگر حضرت علیه‌السلام به نکته‌ای اساسی در فرهنگ ایثارگری اشاره نموده‌اند که در تقویت

روحیه جوانان انقلابی از تأثیر بسزایی برخوردار است. عبارت «مَاذَا تَنْتَظِرُونَ يَنْصَرُّكُمْ، وَ الْجِهَادِ عَلٰى حَقِّكُمْ؟!» به

تصمیمات جهادگرانه در عرصه تحولات اجتماعی اشاره نموده، نشان می‌دهد که امیرالمؤمنین علیه‌السلام

شیعیان خود را به حرکات خودجوش و انقلابی فراخوانده است. مقام معظم رهبری با تأسی بر همین

آموزه‌های ارزشمند، اصطلاح «آتش‌به‌اختیار» را به نسل انقلاب آموختند. (بیانات، ۱۳۹۷)

۲. امام حسین علیه‌السلام نیز در مسیر کربلا خطاب به اصحاب خود فرمودند:

إِنِّي لَا أَرَى الْمَوْتَ إِلَّا سَعَادَةً، وَ لَا الْحَيَاةَ مَعَ الظَّالِمِينَ إِلَّا بَرْمًا؛ من مرگ را چیزی جز سعادت، و زندگی

در کنار ستمگران را چیزی جز ملالت نمی‌دانم. (مجلسی، ۱۴۰۳: ۴۴ / ۱۹۲)

انقلاب جهانی و ماندگار سالار شهیدان نشان می‌دهد که ارزش‌های اعتقادی با ضدا ارزش‌ها در یک نقطه قابلیت جمع ندارند.

۳. ترویج فرهنگ ایثار و شهادت به ماندگاری نهضت اسلامی نیز می‌انجامد. نمونه‌های فراوانی که در تاریخ اسلام ثبت شده‌اند، هریک حاوی پیامی برای رهایی ملت‌های مسلمان از بند بردگی و ذلت است. از این‌رو، مطالعه و بررسی تاریخ عزت‌بخش معصومین علیهم‌السلام برای نسل جدید انقلاب و رویش‌های نوین جامعه اسلامی، اساسی است؛ چنان‌که رهبری در این خصوص بارها به ایراد سخن پرداخته‌اند: بقای این انقلاب به خاطر خون شهیدان است... شهادت است که پای ماندگاری، پایداری و بقای ارزش‌ها را امضاء می‌کند... (بیانات، ۱۳/۱۰/۱۳۶۹)

۲. کارکرد تحول‌گرایانه انقلابی

باید توجه داشت برابر منطق قرآن کریم آنچه که در تغییرات و تحولات اجتماعی نقش‌آفرینی می‌کند، اراده و خواست آحاد مردم است که به تغییر سرنوشت آنان می‌انجامد. قرآن کریم تأکید نموده است که مردم برای دستیابی به نظام احسن، تلاش نموده و به تغییرات بالنده کمک نمایند؛ در غیر این صورت خداوند، شرایط حال و آینده آنان را تغییر نخواهد داد: «إِنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّى يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ» (رعد / ۱۱)

امیرالمؤمنین علیه‌السلام از اراده مردم برای پیگیری مطالبات عادلانه خود به تکلیف تعبیر نموده و از مخاطبان خود می‌خواهد، تا برای حصول آن قیام کنند. آن حضرت علیه‌السلام در بخشی از خطبه خود می‌فرماید: «وَقَوْمًا يَمَّا عَصَبَهُ بِكُمْ؛ برای انجام تکلیفی که بر عهده شما نهاده شده، قیام کنید» (نهج‌البلاغه، خطبه ۲۴)

در کلام زیبایی علوی علیه‌السلام آنچه دارای ارزش ذاتی قلمداد شده است، تکلیفی است که حضرت علیه‌السلام به آن اشاره فرموده‌اند. قرآن کریم نیز از این تلاش به حق جهاد تعبیر نموده است: «وَجَاهِدُوا فِي اللَّهِ حَقَّ جِهَادِهِ...» (حج / ۷۸) منظور آیه از به‌کارگیری واژه جهاد، کارزار در میدان جنگ یا مبارزه با نفس است. هر چه که باشد، به معنای فداکاری و کوشش مقدس است. (سید قطب، ۱۴۲۵: ۴ / ۲۴۴۶)

امیرالمؤمنین علیه‌السلام به عنوان پرچمدار عدالت اسلامی می‌فرماید:

أَلَا وَ قَدْ أَمَرَنِي اللَّهُ بِقِتَالِ أَهْلِ الْبُعْيِ وَ النَّكْتِ وَ الْفَسَادِ فِي الْأَرْضِ.

آگاه باشید که خداوند مرا فرمان داده است که با ستم‌پیشگان و پیمان‌شکنان و فسادکنندگان در زمین مبارزه کنم. (نهج‌البلاغه، خطبه ۱۹۲)

در ادامه نمونه‌هایی را بررسی می‌کنیم:

۱. قرآن کریم حضرت ابراهیم علیه السلام را به‌عنوان چهره‌ای بت‌شکن و انقلابی معرفی نموده است. حضرت علیه السلام با شکستن بت‌ها - اگرچه خود را در معرض خطر نمرودیان قرار داد - اما موجب شد، تا تحولی شگرف در جامعه آن روز پدیدار گردد. قرآن کریم داستان حضرت ابراهیم علیه السلام را نمونه‌ای از کارکرد تحول‌گرایانه انقلابی می‌داند. (انبیاء / ۵۱ - ۷۳)

۲. نمونه دیگری از کارکردهای انقلابی ایثار که در قرآن کریم نقل شده است، دعوت علنی پیامبر صلی الله علیه و آله و تبلیغ آشکارای اسلام است: «وَأَنْذِرْ عَشِيرَتَكَ الْأَقْرَبِينَ» (شعراء / ۲۱۷) که با دستور الهی، انقلاب جهانی رسول خدا صلی الله علیه و آله آغاز گردید. جریان‌شناسی بعثت نبوی صلی الله علیه و آله نشان می‌دهد که اندیشه ایثارگرانه و انقلابی فرد می‌تواند به تحولی شگرف در جامعه بشری بینجامد.

۳. از خودگذشتگی و ایثار اولین بانوی مسلمان در بخشش اموالش در راه ترویج و گسترش اسلام در تاریخ ثبت شده است، در شرایطی که مسلمانان از هر جهت مورد هجوم و تحریم مشرکین بودند، حضرت خدیجه رضی الله عنها ایثارگرانه اموال خود را در اختیار پیامبر صلی الله علیه و آله قرار داد، تا از آن برای نشر آیین نوپای اسلام استفاده نماید. (خلیل‌حتی، ۱۳۶۶: ۵۲)

۴. قرآن کریم ایثار و جانفشانی علی بن ابیطالب علیه السلام در ليله‌المبیت را نقل نموده است، تا الگویی کامل برای نسل‌های آینده باشد: «وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْرِي نَفْسَهُ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ وَاللَّهُ رَءُوفٌ بِالْعِبَادِ» (بقره / ۲۰۷) مفسران امامیه آیه را مربوط به شب هجرت رسول خدا صلی الله علیه و آله می‌دانند، در آن شب علی علیه السلام در بستر پیامبر صلی الله علیه و آله آرمید و شجاعانه خطر را به جان خرید. (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۲ / ۱۴۹: قمی، ۱۳۶۳: ۱ / ۷۱؛ بحرانی، ۱۴۱۹: ۱ / ۴۴۲؛ عیاشی، ۱۳۸۰: ۱ / ۱۰۱) خداوند به ایثارگران وعده‌ای بهشتی داده است. (توبه / ۱۱۱)

۵. قیام عاشورا نمونه‌ای جامع از رفتار ایثارگرانه در ایجاد تحول انقلابی است. شهیدطلبی سالار شهیدان علیه السلام و اصحاب آن حضرت علیهم السلام بارزترین عامل روشنگری در مقابل انحرافات اعتقادی و اجتماعی بنی‌امیه محسوب می‌شود. حضرت علیهم السلام در خصوص برنامه و اهداف تحول‌گرایانه انقلابی خود فرموده است:

إِنِّي لَمْ أَخْرُجْ أَشْرًا وَلَا بَطْرًا وَلَا مُفْسِدًا وَلَا ظَالِمًا، إِنَّمَا خَرَجْتُ لِطَلَبِ إِصْلَاحِ فِي أُمَّةٍ جَدِّي، أَرِيدُ أَنْ أَمُرَ بِالْمَعْرُوفِ وَأَنْهِيَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَأَسِيرُ بِسِيرَةِ جَدِّي وَأَبِي... (مجلسی، ۱۴۰۳: ۴۴ / ۳۲۹؛ ابن‌شهر آشوب، بی‌تا: ۴ / ۸۹)

۶. قرآن کریم با تأکید بر انتظار فرج، تحول و دگرگونی را در انقلاب حضرت مهدی علیه السلام نوید داده است:

وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ فِي الْأَرْضِ كَمَا اسْتَخْلَفَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ وَكَيْمِكُنَّ لَهُمْ دِينُهُمُ الَّذِي ارْتَضَى لَهُمْ وَكَيْبَدَ لَهُمْ مِنْ بَعْدِ خَوْفِهِمْ أُمَّتًا... (نور / ۵۵)

در شرح انقلاب جهانی، حضرت ولی عصر علیه السلام فرمودند: «يَلَأُ اللَّهُ بِهَ الْأَرْضَ قِسْطًا وَعَدْلًا كَمَا مُلِئَتْ ظُلْمًا وَ جَوْرًا...» (ابن بابویه، ۱۳۸۲: ۲ / ۳۷۷؛ کلینی، ۱۳۷۵: ۱ / ۳۴۱) قرآن کریم حکومت حضرت حجت علیه السلام را در راستای برپایی عدالت و رفع ظلم بر ضد مستضعفان عالم معرفی نموده است. (قصص / ۵)

۳. کارکرد استقامت بخشی

یکی دیگر از کارکردهای اساسی فرهنگ جهاد و ایثار، استقامت تا رسیدن به اهداف پیش‌بینی شده است. برپایه استقامت چالش‌های سهمگینی، مانند جنگ تحمیلی با مقاومت و جانفشانی آزادمردان و شیرزنان این سرزمین به خوبی مدیریت شده است؛ چنان‌که این مهم در کلام رهبری نیز انعکاس دارد:

پیشرفت‌های ما در همه‌جا ناشی از ایستادگی و استقامت برپایه ارزش‌ها بوده است. هر جا که استقامت کردیم و بر مبنای خودمان پافشاری کردیم و از آن کوتاه نیامدیم و در برابر تهدیدها خودمان را نباختیم، آنجا پیشرفت کرده‌ایم... (بیانات، ۱۳۸۳)

باید توجه داشت که تأکید قرآن کریم در خصوص استقامت در راه خدا، خواندنی است:

إِنَّ الَّذِينَ قَالُوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا تَتَنَزَّلُ عَلَيْهِمُ الْمَلَائِكَةُ أَلَّا تَخَافُوا وَالَّا تَحْزَنُوا وَ أَبْشُرُوا بِالْجَنَّةِ الَّتِي كُنْتُمْ تُوعَدُونَ. (فصلت / ۳۰)

آیه شریف و آیه بعدی، حُسن حال مؤمنین را بیان می‌کند، هم‌چنان‌که آیات قبل بدی حال کفار را بیان می‌کرد. آیه شریفه از آینده‌ای که در انتظار مؤمنین است و ملائکه با آن به استقبال ایشان می‌آیند، خبر می‌دهد و آن تقویت دل‌ها و دلگرمی آنان و بشارت به کرامت است. پس ملائکه ایشان را از ترس و اندوه ایمنی می‌دهند... ملائکه ایشان را دلداری می‌دهند به اینکه ایشان از چنان خوف و چنین اندوهی در امانند. (ر.ک: طباطبایی، ۱۳۷۴: ۱۷ / ۵۹۱)

استقامت و شکیبایی، نویدبخش محبت و مودت الهی و ازدیاد روحیه ایمان‌پذیری در دل اهل ایمان است. صاحب تفسیر فی ظلال القرآن از استقامت به بردباری در ادای تکلیف یاد کرده است که در نهایت به نزول ملائکه و تقویت قوای مؤمنین ختم می‌شود. (سید قطب، ۱۴۲۵: ۵ / ۳۱۲۰) امام علی علیه السلام از خداوند برای خود و سایرین طلب بردباری و صبرپیشگی دارد:

أَخَذَ اللَّهُ بَقُلُوبِنَا وَ قُلُوبِكُمْ إِلَى الْحَقِّ، وَ أَهْمَنَا وَ إِيَّاكُمْ الصَّبْرَ.

خداوند دل‌های ما و دل‌های شما را به سوی حق متوجه سازد و به ما و شما شکیبایی عطا فرماید. (نهج البلاغه، خطبه ۱۷۳)

سیره ارزشمند رسول اکرم ﷺ نیز بر همین مبنا استوار شده است. آن حضرت ﷺ با ایجاد ارتباط میان صبر و استقامت با الطاف الهی می‌فرماید:

إِنَّ الْمُعْوَنَةَ تَأْتِي مِنَ اللَّهِ عَلَى قَدَرِ الْمُؤْنَةِ، وَإِنَّ الصَّبْرَ يَأْتِي مِنَ اللَّهِ عَلَى قَدَرِ الْبَلَاءِ.
کمک از جانب خداوند به اندازه هزینه می‌رسد و شکیبایی از جانب خداوند به اندازه بلا می‌آید (محمدی‌ری شهری، ۱۳۹۳: ۶ / ۲۹۶)

امیرالمؤمنین علیه السلام فرمودند:

از جانبازی‌های خود شادمان باشید و سبک و آسان به سوی مرگ بروید... پس مقاوم باشید و استوار، تا حق برای شما پدیدار شود. شما برترید و خدا با شماست و از پاداش کردارتان نخواهد کاست. (نهج البلاغه، خطبه ۳۹)

۴. کارکرد اعتقادی - سیاسی

باید دانست تحلیلی تاریخی از انقلاب اسلامی نشان می‌دهد که سه عامل برتر در تحقق پیروزی مؤثر بوده است و نسل انقلاب با محوریت سه اصل بنیادین به اهداف خود دست یافته و ثمره آن را به نسل جدید منتقل نموده است. بی‌تردید همین سه عامل نیز می‌تواند در تداوم و بقای انقلاب نقش آفرینی نماید. آنچه در تعمیق باورهای اعتقادی و ارزشی برای رویش‌های جدید انقلاب، تعیین‌کننده است، فهم اصولی است که موجب شکل‌گیری و پیروزی انقلاب اسلامی شده است که عبارتند از:

۱. رهبری واحد: بررسی منابع دینی نشان می‌دهد که تبعیت از رهبری واحد از اساسی‌ترین ارکان تحولات اجتماعی است. مطالعه تاریخ سیاسی انقلاب‌های جهان نیز از همین اصل مهم حکایت دارد. فرقی نمی‌کند که آنها مبنای ایدئولوژیک داشته‌اند یا خیر، آنچه دارای اهمیت است اینکه در تحولات انقلابی جهان، نقش و کارکرد فرماندهی و رهبری بی‌بدیل است. این مهم در شکل‌گیری، پیروزی و ماندگاری انقلاب اسلامی ایران که با جهان‌بینی توحیدی و ایدئولوژی دینی به وقوع پیوسته است از جنبه‌های ارزشی و اعتقادی نیز تبعیت می‌کند.

- قرآن کریم به اصل مهم رهبری اشاره نموده است: «... وَلِكُلِّ قَوْمٍ هَادٍ» (رعد / ۷) به علاوه خداوند به پیامبرش دستور می‌دهد، تا در امور مربوط به حکومت با اطرافیان مشورت کند؛ اما در نهایت خود تصمیم بگیرد: «وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ...» (آل عمران / ۱۵۹) آیه کریمه به نکته‌ای مهم اشاره نموده است که از یک سو ضرورت مشورت و تصمیم‌سازی را به رهبری جامعه یادآوری می‌کند و از سوی دیگر، قاطعیت و جدیت در تصمیم‌گیری را تأکید می‌کند.

از این رو خداوند مشورت را به صورت جمع به کار برده است؛ اما تصمیم‌نهایی را مفرد آورده است، تا گویای اراده واحدی در رأس حکومت باشد. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱: ۳ / ۱۴۹)

- این مهم در سیره و سنت معصومین علیهم‌السلام نیز منعکس شده است. به طور مثال امام علی علیه‌السلام پس از جنگ صفین در پاسخ به خوارج که خود را بی‌نیاز از فرمانده و رهبر می‌دیدند، فرمودند:

وَإِنَّهُ لَا بُدَّ لِلنَّاسِ مِنْ أَمِيرٍ بَرٍّ أَوْ فَاجِرٍ، يَعْمَلُ فِي إِمْرَتِهِ الْمُؤْمِنُ وَيَسْتَمْتِعُ فِيهَا الْكَافِرُ.
مردم را امیر و فرمانروایی باید، خواه نیکوکار و خواه بدکار که مؤمن در سایه حکومت او به کار خود پردازد و کافر از زندگی خود تمتع گیرد. (نهج‌البلاغه، خطبه ۴۰)

از این دست، نمونه‌های فراوانی در سیره و سنت پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و امامان معصوم علیهم‌السلام قابل مشاهده می‌باشد.

- رمز پیروزی، موفقیت و مانایی انقلاب اسلامی ایران برخورداری از رهبری واحد و فرماندهی متمرکز در قالب اصل ولایت‌فقیه است. راهبری افکار، اندیشه‌ها، اقدامات و تعیین چشم‌انداز جهاد توسط امام خمینی ره، فرصت بی‌بدیلی را برای دستیابی به موفقیت انقلابیون ایجاد نمود. کارکرد این اصل مهم پس از پیروزی انقلاب نیز به اثبات رسیده است؛ چنان‌که رهبری در بیان نقش ولایت‌فقیه در پیشبرد و دستیابی به اهداف انقلاب فرمودند:

ولایت‌فقیه جایگاه مهندسی نظام و حفظ خط و جهت نظام و جلوگیری از انحراف آن است، پاسداری و دیده‌بانی حرکت کلی نظام به سمت هدف‌های آرمانی و عالی‌اش مهم‌ترین و اساسی‌ترین نقش ولایت‌فقیه است. (بیانات، ۱۳۸۳)

- اکنون ناکامی برخی کشورهای اسلامی در سرنگونی رژیم‌های استکباری به روشنی قابل مشاهده است. ناگفته پیداست که در این نوع جنبش‌ها، عدم تبعیت از فرماندهی و رهبری واحد موجب شده است، تا نه‌تنها موفقیتی حاصل نشود؛ بلکه خطر تجزیه و جنگ‌های داخلی نیز به وقوع بپیوندد. در بسیاری از این کشورهای مسلمان با وجود فراهم بودن زمینه‌های پیروزی و موفقیت؛ اما هدف‌نهایی حاصل نگردیده؛ زیرا از میان رهبران انقلاب صدای واحدی شنیده نشده است. انقلاب اسلامی ایران در این عامل مهم و سرنوشت‌ساز، منحصر به فرد تلقی می‌شود.

- در ده‌های سوم و چهارم انقلاب اسلامی ایران، تحرکات دشمن در براندازی نظام از ابعاد پیچیده‌تر و مرموزانه‌ای برخوردار شده است. فاصله گرفتن از نبردهای سخت و روی آوردن به جنگ نرم از بارزترین خصوصیت کینه‌ورزی دشمنان انقلاب اسلامی در دهه‌های اخیر است. به همین میزان که مکر و حيله‌گری بدخواهان انقلاب از ابعاد وسیع‌تری برخوردار شده است، متقابلاً ضروری است تا

کشور نیز هوشمندانه‌تر از قبل مدیریت شود. رهبری درخصوص پویایی اصل ولایت‌فقیه فرمودند: «ولایت‌فقیه در تعریف امام علیه‌السلام یعنی یک مدیریت زنده، بالنده و پیش‌رونده...» (بیانات، ۱۳۹۳)

اهمیت رهبری و فرماندهی واحد در مدیریت کشور در زمان بروز بحران‌های داخلی و خارجی بیشتر نمایان است. این مهم در ادبیات قرآن کریم بارها منعکس شده و مورد تأکید قرار گرفته است؛ چنان‌که قرآن کریم اطاعت از رهبری حاکمیت اسلامی را ضروری خوانده و به‌صورت مکرر به اطاعت از پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم دستور داده است. (ر.ک: نساء / ۵۹؛ نساء / ۸۰؛ مائده / ۵۵ - ۵۶؛ انفال / ۴۶)

۲. ایدئولوژی توحیدی: یک دهه قبل از پیروزی انقلاب اسلامی، کشور صحنه رقابت میان گرایش‌های متعدد اجتماعی و اعتقادی بوده است. سه گروه اسلام‌گرایان، مارکسیست‌ها و گروه‌های لائیک بیشترین سهم را در رقابت‌های انقلابی از آن خود داشتند. آنچه که تاریخ انقلاب بدان گواهی می‌دهد این است که از همان ابتدا، نقش گروه‌های اسلام‌گرا در جذب و سازماندهی انقلابیون پُررنگ‌تر بوده و از سازماندهی جدی‌تری تبعیت می‌نمودند؛ چنان‌که رهبری در توصیف حرکت اسلامی امام راحل علیه‌السلام فرمودند:

نکته اول - که اصلی‌ترین عنصر تشکیل‌دهنده نظام است - عبارت است از اسلام‌گرایی و تکیه بر مبانی مستحکم اسلامی و قرآنی... راز پیروزی انقلاب در این نکته بود... (بیانات، ۱۳۸۰/۰۳/۱۴)

مساجد، حسینیه‌ها و تکایا به‌عنوان نماد اسلام‌خواهی انقلابیون در تمامی عرصه‌های جهاد انقلابی پدیدار بوده است. موج فداکاری از خودگذشتگی و ایثار در میان انقلابیون با تأسی بر سیره معصومین علیهم‌السلام، به‌ویژه سیدالشهداء در شکل‌گیری و پیروزی انقلاب اسلامی مؤثر بوده است. جهان‌بینی الهی و ایدئولوژی اسلامی همه احزاب و گروه‌های مردمی را پیرامون محوری واحد و هدفی مشخص گردآوری نموده و درنهایت بزرگ‌ترین انقلاب آزادی‌خواهانه و ایدئولوژیک جهان را به‌وجود آورد.

۳. مشارکت مردمی: انواع انقلاب‌هایی که در سده‌های اخیر به‌وقوع پیوسته است، نشان می‌دهد که هریک با شکل و ماهیت متفاوتی در جریان بوده است. بسیاری از تحولات انقلابی در کشورهای مختلف توسط گروه‌های محدودی طراحی و پیگیری شده است. برخی نیز پس از شکل‌گیری توسط گروهی خاص مصادره شده، به‌نفع تمایلات حزبی به پیروزی رسیده است. برخلاف آنچه گفته شد، انقلاب اسلامی ایران با حضور و مشارکت حداکثری مردم و با جانفشانی آحاد ملت شکل گرفته، درنهایت به پیروزی رسیده است. مشارکت، همیاری و مساعدت مورد اشاره قرآن کریم قرار گرفته است: «وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَىٰ وَكَأَنَّ تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ». (مائده / ۲)

رهبری بارها بر نکته یادشده تأکید نموده‌اند:

اعتقاد به اراده مردم و نیروی مردم و مخالفت با تمرکزهای دولتی، این از جمله خطوط اصلی حرکت امام علیه السلام است. (بیانات، ۱۳۹۴)

رهبری در مجالی دیگر فرمودند:

امام به آن [مردم] حداکثر توجه را کرد... وقتی امام بر روی عنصر مردم تکیه می‌کرد، لفاظی نبود؛ به معنای حقیقی کلمه به اصالت عنصر مردم در نظام اسلامی معتقد بود... (بیانات، ۱۳۸۰)

ایشان همچنین نوشتند:

مشارکت مردمی را در مسائل سیاسی مانند: انتخابات، مقابله با فتنه‌های داخلی، حضور در صحنه‌های ملی و استکبارستیزی به اوج رسانید و در موضوعات اجتماعی مانند: کمک‌رسانی‌ها و فعالیت‌های نیکوکاری که از پیش از انقلاب آغاز شده بود، افزایش چشمگیر داد. پس از انقلاب، مردم در مسابقه خدمت‌رسانی در حوادث طبیعی و کمبودهای اجتماعی مشتاقانه شرکت می‌کنند. (بیانیه گام دوم انقلاب)

گفتنی است که تحركات نسل اول انقلاب در سال‌های منتهی به پیروزی، گویای همین حقیقت تاریخی است. ایثار و فداکاری مردمی در میان نسل انقلاب و نسل پس از انقلاب توانست نابسامانی در دوره انقلاب، دوره پیروزی و دوره جنگ تحمیلی را به‌خوبی مدیریت و مهار نماید و به‌عنوان تجربه‌ای موفق ثبت شود.

۵. کارکرد هدایت‌گرایانه

قرآن کریم با محوریت جهاد فی‌سبیل‌الله به مسلمانان یادآوری می‌کند که خداوند راه‌های تعالی و رشد را بر آنان گشوده و هدایت و توفیق را رفیق راهشان می‌فرماید. حقیقت معنویت در ارتقای سطح باورمندی و هدایت‌خواهی انکارناپذیر است. رهبری نیز در بیانیه گام دوم انقلاب به این موضوع اشاره نموده‌اند:

معنویت و اخلاق جهت‌دهنده همه حرکت‌ها و فعالیت‌های فردی و اجتماعی و نیاز اصلی جامعه است. (بیانیه گام دوم انقلاب)

ایشان در بخش دیگری می‌نویسند:

بودن معنویت و اخلاق، محیط زندگی را حتی با کمبودهای مادی، بهشت می‌سازد و نبودن آن حتی با برخورداری مادی، جهنم می‌آفریند... (همان)

از این رو پیداست که جامعه دینی براساس معنویت و با تکیه بر روحیه جهادگرانه و ایثارگری، خود را برای دستیابی به عالی‌ترین مقام انسانی آماده می‌کند. در این اندیشه مقدس، وادادگی و شکست جایی ندارد؛ رویش‌های نوین جامعه دینی در راستای حراست و پاسداشت دستاوردهای نسل‌های پیش از خود جهادگرانه تلاش می‌نمایند و خداوند نیز مسیرهای جدید پیشرفت را فرا روی ایشان می‌گشاید. بشارت قرآن کریم در این خصوص خواندنی است:

وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَهُمْ صُبُلَنَا وَإِنَّ اللَّهَ لَمَعَ الْمُحْسِنِينَ.

و کسانی که در راه ما مجاهدت نمایند، به یقین آنها را به راه‌های خود هدایت می‌کنیم و بی‌تردید خداوند با نیکوکاران است. (عنکبوت / ۶۹)

باید دانست که اگرچه مفسران شیعه و اهل سنت از واژه جهاد در آیه برداشت‌های متعددی دارند؛ اما صاحب تفسیر *روض الجنان* و *روح الجنان* مراد از جهاد را جنگ در راه خدا و مراد از هدایت را توفیق الهی می‌داند که به مؤمنین ارزانی می‌شود. (ابوالفتوح رازی، ۱۴۰۸: ۱۵ / ۲۲۸) علامه طبرسی رحمته الله نیز با اشاره به مصداق واژه جهاد در آیه شریف آن را به معنای جنگ با کفار و همچنین جهاد با نفس ذکر نموده است. (طبرسی، ۱۴۰۶: ۱۹ / ۱۹۲)

همچنین امیرالمؤمنین علیه السلام جهاد را به زیبایی توصیف نموده و نسل‌های پس از خود را به روحیه جهاد و ایثار فرا می‌خواند:

... جهاد دری از درهای بهشت است که خداوند آن را برای اولیای خاص خود گشوده است. جهاد همان لباس تقوا و زره استوار خداوند و سپر محکم اوست. [که شخص را از گزند هر آسیبی در امان می‌دارد] هرکس جهاد را خوش ندارد و آن را واگذارد، خداوند لباس خواری بر تن او می‌پوشاند و غرق در بلا و مصیبتش می‌کند و به پستی و حقارت گرفتار می‌آید و بر قلبش پرده سفاهت می‌افتد و به خاطر ضایع کردن جهاد حق از او گرفته می‌شود و به ذلت و خواری محکوم و از انصاف محروم می‌گردد. (نهج البلاغه، خطبه ۲۷)

رهبری از معنویت و هدایت‌گری انقلاب به عنوان معجزه یاد کرده‌اند:

... و اینها همه در دورانی اتفاق افتاده که سقوط اخلاقی روزافزون غرب و پیروانش و تبلیغات پُرحجم آنان برای کشاندن مرد و زن به لجنزارهای فساد، اخلاق و معنویت را در بخش‌های عمده عالم منزوی کرده است و این معجزه‌ای دیگر از انقلاب و نظام اسلامی فعال و پیشرو است. (بیانیه گام دوم انقلاب)

۶. کارکرد فرهنگی اجتماعی

بی‌تردید، هرچه زمان می‌گذرد نیاز به همبستگی اجتماعی نیز بیش‌ازپیش نمایان‌تر می‌شود؛ همچنین تداوم مقتدرانه انقلاب اسلامی در دهه‌های آینده با مشارکت فعالانه و ایثارگرانه جوانان ممکن است؛ در غیر این صورت سرمایه‌های اجتماعی تخریب شده و قدرت نرم نظام، دستخوش ضعف و نابسامانی خواهد شد. در تحقق این مهم پردازش روح ایمان و باورهای اعتقادی جوانان و نوجوانان از اهمیت بیشتری برخوردار است. بی‌شک آنچه که دل‌های مؤمنانه را به هم گره می‌زند، همبستگی، مهرورزی و ضرورت تعامل اجتماعی است.

۱. امام علی علیه السلام در خصوص مهرورزی و کارکرد اجتماعی آن چنین فرموده است:

تَحَبَّبَ إِلَى خَلِيلِكَ يُحِبُّ [يُحِبُّكَ] وَ أَكْرَمُهُ يُكْرِمُكَ وَ آثَرُهُ عَلَى نَفْسِكَ يُؤَثِّرُكَ عَلَى نَفْسِهِ وَ أَهْلِهِ؛ به دوست مهر بورز، تا به تو مهر بورزد و او را گرامی بدارد، تا تو را گرامی بدارد، و او را بر خویشتن، مقدم بدارد، تا او نیز تو را بر خویش و خانواده‌اش مقدم بدارد. (لیثی واسطی، ۱۳۷۶: ۱ / ۲۰۳)

گفتار ارزشمند امام علی علیه السلام نشان می‌دهد که از خودگذشتگی و ایثار در بستر روابط اجتماعی می‌تواند قلب‌ها را مانند زنجیر به یکدیگر پیوند داده و از تفرقه جلوگیری نماید؛ تاریخ پرافتخار اسلام نیز گویای همین حقیقت جاودانه است.

۲. با تشکیل حکومت اسلامی و مهاجرت تدریجی مسلمانان از مکه به مدینه، فضیلتی شکل گرفت که پیش‌تر، تاریخ از آن بی‌بهره بود. انصار با روحیه ایثارگری و فداکاری آنچه را که خود به آن نیازمند بودند با مهاجرین تقسیم کرده، در اختیار ایشان قرار دادند. اگر فداکاری و جانفشانی مهاجرین در همراهی رسول خدا صلی الله علیه و آله نبود، چه‌بسا آن حضرت در هجرت و تشکیل حکومت دچار آسیب می‌شدند. (شریف، ۱۹۶۸: ۲۹۷) از طرف دیگر ایثار اهالی مدینه در پناه دادن و پذیرفتن مهاجرین و همچنین تقسیم اموالشان موجب شد، تا پیامبر در تحقق اهداف نظام اسلامی موفق شود. (ابن عاشور، ۱۴۲۰: ۲۸ / ۸۰)

آنچه روحیه ایثارگری را در مهاجرین و انصار به‌وجود آورد و تقویت نمود، باورهای اعتقادی و ریشه‌های دینی بوده است. خداوند متعال با اشاره به شکل‌گیری مدنیت دینی برمبنای ایثار و از خودگذشتگی می‌فرماید:

وَالَّذِينَ تَبَوَّءُوا الدَّارَ وَالْأَيْمَانَ مِنْ قَبْلِهِمْ يَحِبُّونَ مَنْ هَاجَرَ إِلَيْهِمْ وَ لَا يَجِدُونَ فِي صُدُورِهِمْ حَاجَةً مِمَّا أُوتُوا وَ يُوَثِّرُونَ عَلَى أَنْفُسِهِمْ وَ لَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ وَ شَ مِنْ يَوْقِ شَحِّ نَفْسِهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ. (حشر/۹)

علامه طباطبایی در تفسیر آیه می‌نویسد که مراد خداوند، تعمیر و بنای خانه‌های گلی نیست؛ بلکه

منظور بنای مجتمع دینی و جامعه اسلامی است که توسط مردان و زنان با ایمان تحقق یافته است. (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۱۹ / ۳۵۵) از دیگر خصوصیات انصار که در آیه مورد تحسین خداوند قرار گرفته است اینکه نه تنها منازل و امکانات خود را فداکارانه در اختیار مهاجرین قرار دادند؛ بلکه براساس باورهای معنوی و ایمانی خود و با روحیه ایثارگرانه، هیچ‌گونه حسد یا بخلی را در دلشان راه ندادند. (طبرسی، ۱۴۰۶: ۲۴ / ۳۳۹) بر کسی پوشیده نیست که اکنون جامعه اسلامی به همان ارزش‌های برگرفته از قرآن کریم و سیره اهل بیت علیهم‌السلام نیازمند است، تا بتواند پایدار و ماندگار به حرکت جهانی خود ادامه دهد.

۳. بازخوانی نمونه‌های ایثار در رفتار اهل بیت علیهم‌السلام به تحلیل کارکردهای فرهنگی و اجتماعی آن در میان رویش‌های انقلاب کمک می‌کند. اقدام ایثارگرانه اهل بیت علیهم‌السلام در انفاق طعام که نشان از کرامت و جلالت شأن آنان دارد، نمونه‌ای از مسئولیت‌پذیری اجتماعی به‌شمار می‌رود، آیاتی از سوره کریمه «انسان» به همین موضوع اختصاص یافته است. (ر.ک: انسان / ۷ - ۱۲) روایات تفسیری آیات مذکور را به ایثارگری امیرالمؤمنین علیه‌السلام، حضرت زهرا علیها‌السلام و حسنین علیهم‌السلام در اطعام مسکین، یتیم و اسیر تبیین نموده‌اند. (قمی، ۱۳۶۳: ۲ / ۳۹۸؛ بحرانی، ۱۴۱۹: ۵ / ۵۴۶) اکنون شیعه با در دست داشتن چنین فرهنگ ریشه‌داری به حیات ارزشمند خود ادامه می‌دهد.

۷. کارکردهای امیدبخش

باید توجه نمود که از مهم‌ترین کارکردهای ایثار و شهادت، تقویت امید به پیروزی و ظفرمندی است. فداکاری، استقامت، از خودگذستگی و آزادگی، نویدبخش آینده‌ای روشن است که نسل انقلاب را با توان و عزمی راسخ‌تر به جلو حرکت می‌دهد. همین امر به‌خوبی نشان می‌دهد که طلیعه آغازین دومین دوره چهل سالگی انقلاب از نشاط و بالندگی بیشتری برخوردار است. پیام خون شهید، دستیابی به قله‌های امید است؛ چنان‌که نگاه امیدوارانه رهبری به آینده انقلاب اسلامی خواندنی است:

اما پیش از همه‌چیز، نخستین توصیه من امید و نگاه خوش‌بینانه به آینده است. بدون این کلید اساسی همه قفل‌ها، هیچ گامی نمی‌توان برداشت، آنچه می‌گویم یک امید صادق و متکی به واقعیت‌های عینی است. (بیانیه گام دوم انقلاب)

۱. قرآن کریم رمز دستیابی به رستگاری را صبر و استقامت می‌داند: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اصْبِرُوا وَصَابِرُوا وَرَابِطُوا وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ» (آل عمران / ۲۰۰) خداوند به مؤمنین وعده داده است که نتیجه استقامت در برابر طواغیت و مستکبران، رهایی از رنج‌ها و بشارت به فلاح است: «إِنَّ الَّذِينَ قَالُوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا تَتَنَزَّلُ عَلَيْهِمُ الْمَلَائِكَةُ أَلَّا تَخَافُوا وَلَا تَحْزَنُوا وَأَبْشِرُوا بِالْجَنَّةِ الَّتِي كُنتُمْ تُوعَدُونَ» (فصلت / ۳۰) در این راه، تکیه بر وحدانیت پروردگار و اعتماد بر ارزش‌های اعتقادی محور موفقیت است.

۲. امام خمینی با تکیه بر سیره انقلابی رسول اکرم ﷺ نقشه انقلاب اسلامی را برای نسل‌های آینده ترسیم کردند:

در استقامت - که لازمه رهبری انبیای گرام است - به‌طور کامل در رسول اکرم بود: «وَاسْتَقِمَّ كَمَا أُمِرْتُ» (هود / ۱۱۲) نهضت کن و استقامت کن. این دو خاصیت در پیشبرد مقاصد بزرگ پیغمبر اسلام دخالت داشت: قیام و استقامت... .

همچنین فرمودند:

تمام قوای قدرتمندان برخلاف او بود - به‌طوری‌که در مکه نمی‌توانست به‌طور علنی دعوت کند - لکن مایوس نمی‌شد از اینکه نمی‌تواند علناً مردم را دعوت کند. مایوس نبود. دعوت زیرزمینی بود. یکی‌یکی‌ها را به خود جذب کرد، تا وقتی که تشریف بردند به مدینه، مأمور شدند که مردم را دعوت کنند به قیام: «قُلْ إِنَّمَا أَعْطُكُمْ بِوَاحِدَةٍ أَنْ تَقُومُوا لِلَّهِ (سبأ / ۴۶)؛ در اینجا دعوت به قیام است... . (امام خمینی، ۱۳۸۷)

بی‌تردید شناخت چنین کارکردی برای رویش‌های نسل انقلاب، ضامن ماندگاری نظام جمهوری اسلامی است.

۳. مهم‌ترین اثر انقلاب که شایستگی دارد، تا دستاوردهای انقلابی‌گری را به رویش‌های نسل جدید منتقل نماید، اطمینان و امیدواری است. در بستر یادشده است که کارکردهای انقلابی از نسلی به نسل دیگر منتقل می‌شود. به‌عبارت دیگر مهم‌ترین محصول هر نظام انقلابی، همین اطمینان و امیدواری است؛ چنان‌که رهبری به این مهم اشاره نموده‌اند:

محصول تلاش چهل ساله، اکنون برابر چشم ماست: کشور و ملتی مستقل، آزاد، مقتدر، باعزت، متدین، پیشرفته در علم، انباشته از تجربه‌هایی گران‌بها، مطمئن و امیدوار... . (بیانیه گام دوم انقلاب)

ارزش‌های اعتقادی اسلام ناب نیز به کارکردهای امیدبخش تأکید و توصیه کرده است:

اِنَّكُمْ اَنْ رَجَوْتُمْ اللّٰهَ بَلِغْتُمْ اَمَالِكُمْ و اَنْ رَجَوْتُمْ غَيْرَ اللّٰهِ خَابَتْ اَمَانِيَّتِكُمْ و اَمَالِكُمْ.
به‌راستی که شما اگر به خدا امید داشته باشید به آرمان‌های خود رسیده‌اید و اگر به دیگری غیر خداوند امید داشته باشید، آرزوها و امیدها تان به نومیدی گراید. (آمدی، ۱۴۱۰: ۱ / ۲۰۳)

اطمینان قلبی و اعتماد به خداوند، زمینه‌ساز انتقال سایر کارکردهای انقلابی به رویش‌های نسل انقلاب نیز هست.

نتیجه

باید دانست که به گواهی تاریخ اسلام، فرهنگ ایثار و شهادت توانسته است به جاودانگی و تعمیق ریشه‌های اعتقادی مسلمانان کمک کند. مفاهیم پرمغزی همچون: جهاد، از خودگذشتگی، جانبازی، پایداری، آزادگی و شهادت با کارکردهای ارزشی خود به پویایی جریان اسلام‌خواهی منجر شده، تحولات اجتماعی جامعه دینی را به سمت و سوی ماندگاری سوق داده است. هر کجا نام ایثارگری بر زبان‌ها جاری شده است، عطر دل‌انگیز عدالت‌طلبی و آزادی‌خواهی نیز استشمام می‌شود.

از این رو در نگاهی کلی می‌توان انتقال کارکردهای فرهنگ ایثارگری در میان رویش‌های نسل انقلاب را در تداوم باورهای ارزشی و اعتقادی مؤثر به‌شمار آورد. نام شهید و فرهنگ شهادت‌طلبی، ندای ذلت‌گریزی و عزت‌مندی است؛ چراکه ایثار و شهادت آینه تمام‌نمای آزادگی و سرافرازی است.

آموزه‌های ارزشی اسلام عزیز که از کلام گهربار معصومین علیهم‌السلام صادر شده‌اند با نشر و گسترش ابعاد ارزشی ایثار، روحیه تحول‌گرایانه را به مسلمانان هدیه نموده است. این آموزه‌ها به‌خصوص در فرهنگ شیعه ماندگار شده است. بنابراین، جامعه اسلامی نسل‌به‌نسل از ردیلتِ رکود و واماندگی به فضیلت حرکت‌آفرینی و جهادگری نائل شده است؛ تا دوباره فرهنگ ایثار و جهاد به تعمیق ریشه‌های اعتقادی منجر گردد.

گفتنی است که هیچ عاملی همچون روحیه جهادگرانه و ایثارطلبانه نتوانسته است رویش‌های جدید را به گرایش‌های انقلابی جذب نماید. در این میان نباید کارکرد ارزشمند این فرهنگ در تعمیق باورهای ماندگاری مانند: استقامت و پایداری را نادیده گرفت. اگر جامعه اسلامی را از باورهای یادشده جدا بنگریم، در آن صورت استقامت، فداکاری و پای‌مردی نسلی که برای تثبیت انقلاب ناب تلاش کردند، بی‌معنا و نامفهوم خواهد بود! علاوه بر این از راز استقامت معمار کبیر انقلاب در دستیابی به پیروزی نیز بی‌بهره می‌شویم! اکنون رویش‌های جدید انقلابی با همین مفاهیم ارزشی به پاسداشت دستاوردهای انقلاب کمر همت بسته‌اند.

حال که کارکردهای ارزشی ایثار را تحلیل می‌نماییم، درمی‌یابیم که چگونه و با چه عواملی به پیروزی‌های متعدد در دهه‌های گذشته دست یافته‌ایم. نتایج حاصل از این تحلیل به کسب پیروزی‌های آینده کمک می‌کند. از این رو با آیات و روایات بسیاری مواجه می‌شویم که محصول ایثار، جهاد و استقامت را دستیابی به هدایت و راه‌یابی به مسیرهای جدید موفقیت ذکر نموده‌اند. این مسیر متعالی، ضامن ماندگاری و پویایی انقلاب است.

چنین فرهنگی می‌تواند به‌گونه‌ای فرازمان و فرامکان، حماسه‌های جاودانه‌ای را خلق نموده و

تحولات اجتماعی معجزه‌آسایی را رقم زد. در نتیجه با این نگاه عمیق به آموزه‌های ارزشی ایثار، شهادت و جهاد، به پیدایش جامعه‌ای می‌اندیشیم که فضائل بی‌بدیلی همچون همبستگی اجتماعی در آن ریشه‌دار شده و در برابر انواع هجوم نرم و سخت، مقاوم گردیده است.

رویش‌های نسل جدید انقلاب، پس از گذشت چهار دهه از پیروزی انقلاب اسلامی با اتکا بر مفاهیم ارزشی ایثار و شهادت با روحیه جوانمردی بر سر عهد و پیمان اعتقادی خود ایستادگی نموده و با هیچ ابرقدرتی معامله یا مسامحه نمی‌کنند. نتایجی که از تحلیل آموزه‌های اعتقادی اسلام در باب ایثار و شهادت حاصل می‌شود، مایه ماندگاری دستاوردهای شهیدان و ایثارگران جامعه دینی است.

رویش‌های نسل انقلاب در پذیرش دستاوردهای آن از زمینه‌های هموارتری برخوردارند. بررسی آیات، روایات و مرور سخنان امامین انقلاب نشان می‌دهد که جوانان - به‌عنوان ارزشمندترین سرمایه ملی - به دلیل تأثیرپذیری باورمندانه، روحیه مؤمنانه و حقیقت‌جویانه و همچنین تلاش برای نقش‌آفرینی اجتماعی، تجارب ارزنده‌ای را از کارکردهای انقلابی دریافت می‌کنند. بنابراین هر تلاشی که به افزایش توان اجتماعی رویش‌های انقلاب بینجامد، درحقیقت کمک به پاسداشت ارزش‌های انقلاب اسلامی است.

باید توجه داشت القای امیدواری، اعتماد و اطمینان از نتایج مهمی است که البته زمینه‌ساز انتقال کارکردها در میان رویش‌های نسل انقلاب نیز هست. نتایج تحلیل کارکردهای انقلاب اسلامی نشان می‌دهد که تضمین نشاط و بالندگی در میان جوانان، با امیدواری آنان به آینده انقلاب گره خورده است. هر قدر که نسل اول انقلاب بتواند بارقه‌های امید را در جوانان فروزان کند، به همان میزان ماندگاری انقلاب اسلامی بر ارزش‌های اعتقادی خود از ضمانت بیشتری برخوردار است؛ استقامت، ایثار و آزادگی، امیدبخش ظفرمندی است.

منابع و مأخذ

۱. **قرآن کریم**، ترجمه ناصر مکارم شیرازی، ۱۳۸۹، قم، مدرسه امام علی بن ابی‌طالب.
۲. **نهج البلاغه**، علی بن ابی‌طالب علیه السلام، ۱۳۸۰، گردآورنده سید رضی، ترجمه محمد دشتی، قم، مشهور.
۳. آمدی، عبدالواحد بن محمد، ۱۴۱۰هـ.ق، **مغز الحکم و درر الکلم**، تصحیح سید مهدی رجایی، قم، دارالکتب الاسلامیه، چ دوم.
۴. ابن شهر آشوب، محمد بن علی، بی تا، **المناقب آل ابی‌طالب**، قم، مؤسسه انتشارات علامه.
۵. ابن بابویه القمی، محمد بن علی، ۱۳۸۲، **کمال الدین و تمام النعمه**، ترجمه منصور پهلوان، قم، دارالحديث، چ دوم.

۶. ابن بابویه القمی، محمد بن علی، ۱۳۸۰، *علل الشرایع*، ترجمه و تصحیح محمدجواد ذهنی تهرانی، قم، مؤمنین.
۷. ابن خلدون، عبدالرحمن بن محمد، ۱۴۱۴ق، *مقدمه ابن خلدون*، بیروت، مؤسسة الكتاب الثقافی.
۸. ابن عاشور، محمدطاهر، ۱۴۲۰ق، *تفسیر التحریر و التنویر*، بیروت، مؤسسه التاريخ العربی.
۹. ابن هشام، ابومحمد عبدالملک، ۱۴۲۲ق، *السیرة النبویة*، تحقیق مصطفی سقا و ابراهیم ایاری، بیروت، دارالقلم.
۱۰. امام خمینی، سید روح‌الله، ۱۳۸۷، *صحیفه امام*، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
۱۱. بحرانی، سید هاشم، ۱۴۱۹ق، *البرهان فی تفسیر القرآن*، بیروت، مؤسسة البعثة.
۱۲. تهانوی، محمدعلی بن علی، ۱۹۹۶م، *کشف اصطلاحات الفنون*، مصحح علی دحروج، بیروت، مکتبه لبنان ناشرون.
۱۳. جمعی از نویسندگان، ۱۳۹۰، *تدابیر و رهنمودهای مقام معظم رهبری*، قم، نمایندگی ولی فقیه در سپاه.
۱۴. جمعی از نویسندگان، ۱۳۹۷، *شاخص‌های انقلابی‌گری*، قم، مؤسسه راه فخرالائمة.
۱۵. جمعی از نویسندگان، ۱۳۹۸، *بیانیه کوثری انقلاب*، تهران، دفتر بسیج اساتید کشور.
۱۶. حسینی اصفهانی، مرتضی، ۱۳۷۹، *نگرشی بر بیانات مقام معظم رهبری*، قم، دفتر انتشارات اسلامی.
۱۷. خلیل حتی، فیلیپ، ۱۳۶۶، *تاریخ عرب*، مترجم ابوالقاسم پاینده، تهران، آگاه.
۱۸. رازی، ابوالفتوح، ۱۴۰۸ق، *روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن*، مشهد، آستان قدس رضوی.
۱۹. رفیع پور، فرامرز، ۱۳۷۸، *وسایل ارتباط جمعی و تغییر ارزش‌های اجتماعی*، تهران، کتاب فرا.
۲۰. ساروخانی، باقر، ۱۳۷۵، *دائرة المعارف علوم اجتماعی*، تهران، کیهان، چ سوم.
۲۱. سید قطب، ۱۴۲۵ق، *فی ظلال القرآن*، بیروت، لبنان، دارالشروق.
۲۲. شریف، احمد ابراهیم، ۱۹۸۶م، *مکة و مدینة فی الجاهلیة و عهد الرسول*، قاهره، دارالفکر العربی.
۲۳. طباطبایی، سید محمدحسین، ۱۳۷۴، *المیزان فی تفسیر القرآن*، ترجمه محمدباقر کمره‌ای، تهران، دارالکتب الاسلامیة.
۲۴. طبرسی، ابوعلی فضل بن حسن، ۱۴۰۶ق، *مجمع البیان فی تفسیر القرآن*، بیروت، مؤسسه دارالمعرفة.
۲۵. عیاشی، محمد بن مسعود، ۱۳۸۰، *التفسیر*، تهران، مکتبه العلمیة الاسلامیة.
۲۶. فیومی، احمد بن محمد، ۱۴۱۴ق، *المصباح المنیر فی غریب الشرح الكبير للرافعی*، قم، مؤسسه دار الهجرة، چ دوم.
۲۷. قمی، علی بن ابراهیم، ۱۳۶۳، *تفسیر قمی*، قم، دارالکتب الاسلامیة، چ سوم.

۲۸. کلینی، محمد بن یعقوب، ۱۳۷۵، *اصول کافی*، تحقیق علی اکبر غفاری، تهران، دارالکتب الاسلامیه.
۲۹. لیشی واسطی، علی بن محمد، ۱۳۷۶، *عیون الحکم و المواعظ*، قم، دارالحديث.
۳۰. مجلسی، محمدباقر، ۱۴۰۳ق، *بحار الانوار الجامعه لدر الاخبار الائمه الاطهار*، بیروت، دارالوفاء.
۳۱. محمدی ری شهری، محمد، ۱۳۹۳، *میزان الحکمه*، ترجمه حمیدرضا شیخی، قم، دارالحديث.
۳۲. مصباح یزدی، محمدتقی، ۱۳۹۴، *فلسفه اخلاق*، تهران، شرکت چاپ و نشر بین الملل.
۳۳. مکارم شیرازی، ناصر، ۱۳۷۱، *تفسیر نمونه*، تهران، دارالکتب الاسلامیه، چ دهم.
۳۴. نراقی، محمد مهدی، ۱۳۹۰، *جامع السعادات*، ترجمه کریم فیضی، چاپ سوم، قم، انتشارات قائم آل محمد علیه السلام.
۳۵. نجفی، رضا، ۱۳۹۸، *توئیت اجتماعی*، قم، ملینا، چ دوم.
۳۶. یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب، بی تا، *تاریخ یعقوبی*، مترجم محمدابراهیم آیتی، تهران، بنگاه نشر کتاب.

